

gevolg zijn van onvoldoende kennis van het milieu waarin Bertius leefde en van het humanisten-Latijn. Baro is geen eigennaam, maar een adellijke titel (30 en 183 noot 227). Boeken werden in die tijd vaak in houten vaten verzonden, zodat in dit verband 'vasculum' niet 'koffertje' maar wel degelijk 'vaatje' zal betekenen (32). De studenten die Bertius in huis bijlessen gaf werden door hem niet onderwezen in 'welsprekendheid' in beperkte zin, maar in het lezen en schrijven van Latijn, als aanvulling op het soms onvoldoende onderwijs op de Latijnse scholen (62). Het was heel normaal, in humanistenmilieus, dat vaders hun jeugdige zonen Latijnse brieven schreven (157). Men hoefde trouwens ook geen 'wonderkind' te zijn om 12 of 13 jaar oud als universiteitsstudent te worden ingeschreven (24).

De eerste hoofdstukken van het boek zijn wat de stijl betreft niet gemakkelijk te lezen, maar in de latere capita laat het boek zich prettiger lezen. Soms echter wordt de lezer gefrasseerd door van de doorgaans gebruikte stijl afwijkende uitdrukkingen: Vorstius 'was niet happig op het baantje' (104); de gomaristen vonden het nodig 'enig tegengas te geven' (107); het was duidelijk dat 'Barbertje moest hangen' (138); de gedeputeerden van de synode 'waren er als de kippen bij' (141); 'ik geloof dat dit pure nonsens is' (161). Erger is, dat er soms uitdrukkingen worden gebruikt, die op zijn minst de indruk wekken van gebrek aan respect voor bepaalde godsdienstige overtuigingen. Als een kerkeraad tegen Bertius' vader zegt, dat de Heer ontrouw straft, voegt de auteur daaraan toe: 'profetische woorden: bijna, want de Heere pakte wel de verkeerde', namelijk Bertius' vrouw die gevangen werd genomen (19). Bertius' zoon heeft later beschreven, hoe zijn vader geloofde, dat hij van zijn oogkwaal was genezen op voorspraak van de heilige Genoveva. De auteur geeft daarop als commentaar: 'Een aardig verhaal, dat wij als 'leuk bedacht' terzijde kunnen schuiven' (146).

Deze en verscheidene andere opmerkingen en uitdrukkingen wekken het vermoeden, dat de auteur (nog) niet in staat is een kerkhistorisch onderwerp te behandelen met de vereiste oordeelskracht en het noodzakelijke inlevingsvermogen. Uit de vele mogelijkheden, die een veelzijdige persoonlijkheid als Bertius biedt, heeft deze promovendus mijns inziens de verkeerde keuze gemaakt. Afgezien van nieuw materiaal en nog onbekende gegevens, is dit boek ten opzichte van Winkelmans studie over remonstranten en katholieken in de eeuw van Hugo de Groot eigenlijk geen vooruitgang te noemen. De 'andere Bertius' wacht, ook na het verschijnen van deze biografie, nog steeds op een loyale behandeling.

C. S. M. Rademaker

Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stads-uitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen: Gary Schwartz, 1978, 582 blz., ill., f65,—, ISBN 90 6179 024 7).

Zoals men weet klimmen de Westeuropese steden meestal niet tot de oudheid op. Vooral in de Nederlanden zijn het nieuwe scheppingen, ontstaan als een hoofdzakelijk economisch en geografisch verschijnsel, met slechts later een eigen constitutionele organisatie. Deze steden hebben hun grondgebied op eerder toevallige wijze vergroot, waardoor het stratenplan grillig, verward en onregelmatig voorkomt, met kronkelende straten en onverwachte doorgangen die vandaag de dag de vreugde van de toerist uitmaken. Deze ontwikkeling staat in schrille tegenstelling met stedenbouw elders in de wereld waar men gewoonlijk van een schaakbordpatroon is vertrokken, steden van de Islam en Noord-Italië uitgezonderd.

Maar ook in het westen gaat men in de Renaissance een weloverwogen geplande urbanisatie uitdenken en worden zogenaamde ideale steden geconcipieerd met een schaakbordpatroon en brede rechte straten of in radiaalvorm met eventueel concentrische cirkels. Door de demografische ontwikkeling binnen de muren, door de aantrekkingskracht die de vrije stadslucht op het omliggende platteland heeft uitgeoefend, en wat de Republiek betreft, niet in het minst door immigratie uit het zuiden, gaat de stadsbevolking toenemen. Dit en vestiging van nieuwe nijverheden, evenals de ontwikkeling van bestaande, noodzaakte de steden hun middeleeuwse omwallingen te doorbreken. De nieuwe woongebieden die nu 'extra muros' tot stand kwamen maakten de bouw van nieuwe en ruimere omwallingen, aangepast aan de eisen des tijds, noodzakelijk. Deze stadsuitleg heeft diverse consequenties. Er ontstonden allerlei verschuivingen binnen de nederzetting. 'Industrieën' verlieten het oude woongebied en gingen zich in de nieuwe randstad vestigen met een hieruit voortvloeiende verschuiving van de arbeidskrachten in een tijd waarin woonplaats en arbeidsplaats welhaast samenvielen.

De nieuwe stad kon worden geprojecteerd als een woongebied met residentieel karakter zodat economisch sterken zich daar konden neerzetten waardoor eventueel de verlaten 'rijke buurt' werd bezet door een minder kapitaalkrachtige bevolking. Ook het omgekeerde kon zich voordoen. Door verplaatsing van paupers die hun werkgelegenheid volgden was het mogelijk een oorspronkelijk gore buurt te saneren en te revaloriseren. Kortom, een aantal kwalitatieve veranderingen greep plaats en ging gepaard met bepaalde fenomenen waarvan de grondspeculatie beslist niet de minst belangrijke is geweest. De politiek die een stadsregering in deze kan voeren, gaande van een rigoureuze verdediging van het algemeen welzijn tot een corrupt verdedigen van de belangen van enkelen is op zijn beurt een interessant studiegebied.

Hier zij gesteld dat schrijver zijn onderzoek niet limitatief heeft toegespitst op de relatie stadsuitleg - grondspeculatie maar dat hij de ruimtelijke ontwikkeling van vier steden van de Republiek tijdens de jaren 1580-1680 in een breder perspectief heeft bestudeerd. Net zoals in de Zuidelijke Nederlanden heeft de stadsontwikkeling in de Republiek weinig aandacht gekregen, abstractie gemaakt van enkele recente werken.

Het boek van Ed Taverne - het betreft een academisch proefschrift - heeft de fysieke ontwikkeling van de stad in de Republiek beschreven vanuit bronnen die betrekking hebben op planning, inrichting en vormgeving van de nieuwe stadswijken. De stedelijke overheid kan zich bij deze ontwikkeling uiteraard niet onbetuigd laten. Men kan verschillende richtingen uit: vanuit de theoretische geschriften inzake urbanisatie een soort van ideale stad concipiëren, ofwel de zaak meer pragmatisch bekijken, aan privé-initiatief overlaten en hier en daar wat bijsturen. Hoe hebben de Noordnederlandse steden terzake gehandeld? Welke invloeden hebben gespeeld? Vooraleer dit te onderzoeken heeft de auteur eerst ruime aandacht geschonken aan een theoretisch of zoals hij het noemt idealistisch eerste deel, om vervolgens een praktisch of realistisch tweede deel aan te snijden.

In het eerste deel, door schrijver het ideaal van de rechte lijn geheten, laat hij een aantal werken over de stedebouw de revue passeren. De auteur neemt vooreerst afstand van de Oostenrijkse historicus Max Eisler die in 1914 een merkwaardig boek heeft gewijd aan Haarlem en weinig waardering kon opbrengen voor de classicistische stadsuitleg van Jacob van Campen en Salomon de Bray. Taverne onderzoekt vervolgens de bronnen van de classicistische stadsuitbreiding die hij vond in theoretische verhandelingen over bouwkunst en vestingbouw, beginnend in Italië bij Alberti in het midden van de vijftiende eeuw. Deze werken propageren de rationale architectuur van een ideale stad in een duidelijk geometrisch kader dat als ideaal omwallingspatroon de cirkel vooropzet waarin dan vierkante

blokken kunnen worden ingebouwd. Deze opvattingen bereiken de Nederlanden een eeuw later. Hier wordt vooral stilgestaan bij Simon Stevin die in zijn 'Vande oirderingh der steden' wel de Italiaanse denkbeelden heeft overgenomen maar ze bovendien op originele wijze heeft verwerkt. Dit boek heeft dan ook de vorming van Nederlandse ingenieurs en landmeters krachtig beïnvloed, in concreto de ingenieursschool van de Leidse hogeschool, de zogenaamde Duytsche Mathematique, die een internationale uitstraling heeft gekend door het buitenlands optreden van Nederlandse ingenieurs, voornamelijk in Denemarken en Zweden.

De vraag die rijst is of deze school ook de stadsuitleg in de republiek van de jaren 1580-1680 heeft kunnen beïnvloeden. Hierover handelt dan het tweede en naar ons gevoel belangrijkste deel van deze studie: De stadsuitleg in de Republiek. Wegens de grote interstedelijke verschillen heeft schrijver het raadzaam geacht vier specifieke steden gedetailleerd te bestuderen, namelijk de koopmansstad Amsterdam, de industriestad Leiden, de marktstad Utrecht en de industrie- en koopmansstad Haarlem.

Het blijkt dan dat stadsuitleg in de Republiek een militaire en economische noodzaak was om de welvaart op peil te houden. Men wilde het bevolkingscijfer zoveel mogelijk verhogen omdat een groot inwonertal een aanzienlijke consumptie waarborgde evenals een reservoir van goedkope arbeidskrachten. Architecturale en esthetische bekommernissen waren volkomen irrelevant. Planning op langere termijn bestond niet. Er werd fragmentarisch uitgelegd, meestal onder druk van speculanten. Zelfs het beroemde Amsterdamse driegrachtenplan blijkt nu een mythe te zijn. Kenschetsend was de in 1644 in Leiden ontstane tegenstelling tussen de lakenkooplui en de stedelijke overheid. De eersten wensten de stad te vergroten om de woningnood te bestrijden. Een gebrek aan arbeidspotentieel was immers nadelig voor de lakennering. De leden van de vroedschap, veelal huiseigenaars, waren tegen stadsuitbreiding gekant. Zij wensten de woningnood te handhaven die de huishuren op een voor hun gunstig peil hield. Bovendien betekenden de kosten van de stadsuitleg ook een aderlating voor de stadsfinanciën.

Dit voorbeeld is een van de vele en wij doen de auteur ongetwijfeld onrecht door zijn gedetailleerd en minutieus overzicht hier erg ongenueanceerd samen te vatten. Om tot zijn resultaten te komen kon Taverne beschikken over een rijk bronnenmateriaal bestaande uit stadskaartenboeken, topografische atlanten, prentverzamelingen en andere iconografisch materiaal, naast gemeentelijke archivalia zoals vroedschapsboeken, resolutieboeken van burgemeesters en wethouders, keuren en ordonnanties en stukken van de stadsfabriek, thesauriersrekeningen en dergelijke. Het boek is tot stand gekomen mede dankzij subsidies van de Stichting Gemeentelijk Cultureel Fonds, het Prins Bernhard Fonds en de Johannes Vermeer Stichting en is ook qua aanzien een goed boek geworden. Het is vrij uitvoerig geïllustreerd hoewel kan worden betreurd dat de diverse stadsplattegronden zeer werden verkleind zodat zij tot adstructie van de tekst weinig diensten kunnen bewijzen. De redenen zijn begrijpelijk maar het ware alleszins plausibel geweest duidelijke plattegronden van de vier steden in te laten, immers niet iedereen kent de localisatie van bijvoorbeeld de Passeerdersgracht in Amsterdam, van de Marepoort in Leiden, de Warmoesiersgracht in Utrecht of de Statengracht in Haarlem.

Inhoudelijk dient ook betreurd dat schrijver finaal geen conclusie heeft geschreven waarbij de ontwikkelingen, zoals zij zich in de vier steden hebben voorgedaan, in gecondenseerde vorm op een rijtje werden gezet en met elkaar in verband gebracht.

In de uitvoerige bibliografie missen wij node het baanbrekend werk van F. L. Ganshof, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen* (Antwerpen-Brussel, 1944) terwijl de topografische studie van L. Voet, e.a., *De stad Antwerpen van de*

RECENSIES

Romeinse tijd tot de 17e eeuw (Brussel, 1978) waarschijnlijk gelijktijdig met Taverne's werk is verschenen en bijgevolg niet meer kon worden geciteerd.

Onnodig te zeggen dat voornoemde opmerkingen geenszins afbreuk doen aan de kwaliteiten van deze belangrijke studie, waarvan de bruikbaarheid wordt verhoogd door een register (inclusief zaakregister) en een Engelse samenvatting.

G. Asaert

J. de Brouwer, *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796* (St.-Gillis-Dendermonde, 1975, 5 dln. in 4 banden, verkrijgbaar bij de auteur, BF 1.300,-).

De auteur is in de Belgische historische wereld geen onbekende: van zijn hand verschenen verscheidene gewaardeerde werken en artikelen over demografie en kerkgeschiedenis. Hij was een der eersten om aan te tonen welk een rijke bron de dekenale visitatieverslagen wel zijn. De hier te bespreken studie is het verlengstuk van zijn vroegere publikatie, verschenen onder de titel *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621 volgens de verslagen van de dekanale bezoeken* (Aalst, 1961, 327 blz.).

Het Land van Aalst behoorde in de jaren 1621-1796 tot vier dekenijen (Aalst, Geraardsbergen, Oordegem, Ronse) die deel uitmaakten van het aartsbisdom Mechelen en samen circa 160 parochies telden. De geografische en chronologische uitgebreidheid van het onderzoeksterrein mag dus wel even onderstreept worden. De beschikbare visitatieverslagen waarop deze studie voornamelijk steunt, zijn talrijk, vooral voor de zeventiende eeuw en over het algemeen van zeer behoorlijke kwaliteit. De auteur heeft zeer interessante gegevens uit deze rijke bronnenserie opgehaald en ter beschikking gesteld. Dat is meteen zijn grootste verdienste. Ter informatie geef ik een korte samenvatting van een gelukkig zeer gedetailleerde inhoudstafel. Na een inleidende situatieschets (geografisch, demografisch, sociaal, militair) van de vier dekenijen van het Land van Aalst behandelt deel I de geestelijkheid en hun naaste medewerkers (49-390); deel II de parochiekerken (392-668); deel III het onderwijs en liefdadigheid (669-758); deel IV, het godsdienstig en zedelijk leven van het volk (759-1033); deel V tenslotte bevat 474 bladzijden bijlagen, waarvan de eerste (lijst van de pastoors en onderpastoors in de verschillende dekenijen) alleen al 306 bladzijden in beslag neemt. Een plaatsnamen- en een persoonsnamenregister besluit deze zeer uitgebreide studie. Van dit werk heb ik persoonlijk veel gebruik kunnen maken voor het schrijven van een bijdrage over *Het gelovige volk in de 17de eeuw* in de (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Het illustreert zeer goed de 'katholieke restauratie' in de zeventiende eeuw en de consolidatie ervan tot diep in de achttiende eeuw.

Karakteristiek voor de te bespreken studie is dat de meeste bladzijden ingenomen worden door een gewone mededeling van feiten en gegevens, per thema, per dekenij en per parochie geordend, maar verder direct uit de verslagen in Nederlandse vertaling overgenomen. In zekere mate gaat het hier om een soort bronnenpublikatie. Wel worden ook optellingen gemaakt, samenvattingen gegeven en enkele grote ontwikkelingslijnen geschetst. Toch blijft deze studie al bij al zeer toegespitst op de mededeling van feitenmateriaal. Een diepergaande verklaring steunend op sociaal-economische, culturele, sociologische en psychologische benaderingswegen vindt men er weinig in terug. Onder meer in dat perspectief kan de vraag worden gesteld of de auteur niet wat teveel ineens heeft willen doen: vier de-